

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглядаються актуальні проблеми, присвячені аналізу поняття і змісту системи національної безпеки. На підставі наукового аналізу існуючих підходів до визначення цієї базової категорії теорії національної безпеки пропонується уточнити і доповнити певні об'єктні характеристики поняття «система національної безпеки».

Ключові слова: система; система національної безпеки; функціонування системи національної безпеки; базові категорії системи національної безпеки.

Рассматриваются актуальные проблемы, посвященные анализу понятия и содержания системы национальной безопасности. На основании научного анализа существующих подходов к определению этой базовой категории теории национальной безопасности предлагается уточнить и дополнить определенные объемные характеристики понятия «система национальной безопасности».

Ключевые слова: система; система национальной безопасности; функционирование системы национальной безопасности; базовые категории системы национальной безопасности.

The article covers the urgent problems concerning the analysis of notion and content of the system of national security. On the basis of scientific analysis of existent approaches to the definition of this fundamental category of the theory of the national security, the author proposes to make more precise and qualified certain important characteristics of the notion of "the system of national security".

Key words: system; system of national security; fundamental category of the theory of the national security.

Процес виникнення та ствердження Української держави в першу чергу обумовлений проблемами забезпечення її національної безпеки. Цілком очевидним та зрозумілим сьогодні є те, що подальше існування, самозбереження та сталий розвиток України як суверенної, демократичної, соціально-правової держави залежить від реалізації національно спрямованої внутрішньої та зовнішньої політики стосовно захисту інтересів держави, суспільства, особи. Тобто мова йде про створення певної системи, що дозволяє їй гарантувати захищеність життєво важливих інтересів держави (її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість державних кордонів), суспільства (його матеріальні та духовні цінності) і особи (її права та свободи) від внутрішніх та зовнішніх загроз.

© АНТОНОВ Володимир Олександрович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Проте слід відзначити, що на сьогоднішній день в українському суспільстві відсутнє розуміння національної безпеки як складної системи взаємопов'язаних правових, політичних, економічних та соціальних гарантій, відсутній науково обґрунтований аналіз власних національних інтересів України, які б спиралися на таке розуміння і таке бачення. Внаслідок цього становлення української державності не супроводжується появою суттєвих гарантій національної безпеки, в першу чергу правових та організаційних. В той же час в умовах соціальної напруги, економічної кризи, розбалансованості усіх гілок влади, політичної нестабільності, відсутності сформованих структур громадянського суспільства, життєво важливою постає проблема створення цілісної та ефективної системи національної безпеки української держави.

Для створення ефективної системи національної безпеки та приведення її у відповідність з державно-правовим статусом України як незалежної, демократичної держави, а також вимогам соціально-економічного, науково-технічного і духовного розвитку українського суспільства, необхідно не тільки об'єднання зовнішніх і внутрішніх чинників її забезпечення, а і відповідні теоретико-правові дослідження цієї проблематики.

Досліджуючи теоретико-правові проблеми системи національної безпеки, слід зазначити, що спроба вчених прослідкувати генезу поняття «система» робилася за останній час неодноразово. Так, зокрема, російський вчений О.П. Огурцов, досліджуючи зміст поняття «система» підкреслював, що «коло його значень у грецькій мові досить обширне, це, зокрема: сполучення, організм, упорядкування, організація, союз, лад, керівний орган¹. З самого початку поняття «система» було безпосередньо пов'язане з формами соціально-історичного буття². У той же час В. Садовський і Е. Юдін звертають нашу увагу на те, що поняття «система» вперше зустрічається у стоїків, які розглядали його в онтологічному сенсі як світовий порядок³. Проте стародавні мислителі, і зокрема Епікур, використовували поняття «система» для визначення певної суми знань⁴.

Об'ємність поняття «система» дозволяє визначити ним досить широке коло різноманітних явищ, що мають однаково дещо узагальнене, створила необхідні передумови для перетворення його у наукову категорію. Увібравши у себе сутність таких важливих понять як порядок, організація, цілісність, і в той же час не зводячи за своїм об'єктивним змістом повністю ні до одного з них, поняття «система» стало досить швидко аксіоматичним. У будь-якому випадку стародавні мислителі не дають цьому поняттю визначення. Більше того і в подальшому більшість вчених досить широко вживають поняття «система» як очевидне і усім відоме за своєю суттю категорію, що відображає як природну дійсність, так і саме її пізнання. Слід зазначити, що нерідко отожднюється при цьому як поняття «система», «ціле», «агрегат», «сукупність». Яскравим прикладом такого сприйняття може слугувати з цього приводу точка зору відомого вченого Гольбаха, у якого природа постає і як система, і як ціле, і як сукупність речей.

Більше того, у період нового часу вченими робиться спроба надати поняттю «система» наукове значення, чіткість і ясність змісту, «прив'язати» його до певної галузі дослідження знань. Так, відомий французький дослідник Е.Б. де Кондільяк зазначав, що «будь-яка система є не що інше, як розташування різних частин якогось-небудь мистецтва чи науки у звісному порядку, у якому вони усі взаємно підтримують одне одного і у якому останні частини пояснюються першими⁵.

Цікавим у цьому баченні є відношення І. Канта до поняття «система», котре він використовує у процесі дослідження явищ природи. Зокрема, у своїй роботі

«Загальна природня історія і теорія неба» вчений зазначає, що поняття «система» адекватно відображає космічне утворення, і його об'єктивний зміст настільки очевидний, що не потребує спеціального визначення. Інша справа, знання, котре, на його переконання, потребує ясності у визначенні. І даючи визначення поняття система, він зазначає, що це єдність різноманітності знань, підпорядкованих одній ідеї⁶. Це лаконічне визначення виступає як досить змістовне поняття, оскільки містить у собі основні характеристики системи взагалі. Крім того, на відміну від явно метафізичного визначення «системи», запропонованого Кондільяком, у якому прослідковується суто позитивні особливості системи (порядок, взаємообумовленість), у понятті Канта закладено протиріччя, що визначає рух та розвиток будь-яких систем. Саме цей аспект бачення поняття «система» є надзвичайно важливий, оскільки розкриває діалектичну сутність дефініції «система».

Подальшу універсалізацію, змістовне збагачення та розгорнуте діалектичне розуміння поняття «система» знаходимо саме у Гегеля. І хоча «система» як наукова категорія не була у нього предметом відповідного дослідження, проте будь-який предмет його аналізу виступає як система, що розвивається сама по собі, бо все є тільки моменти розвитку ідеї. На його глибоке переконання, ми повинні розглядати природу як систему ступенів, кожна із яких з необхідністю впливає з іншої і є найвищою істиною тої, з якої вона виникає, причому тут немає природного, фізичного процесу, а є лише зародження у лоні внутрішньої ідеї, що складає основу природи⁷.

Слід зазначити, що справедливо стверджуючи системність реальності, Гегель у той же час розглядає цю реальність як систему різних ступенів ідеї, що сама розвивається. Він по суті завершив розгляд поняття «система» як простої категорії, наповнивши її таким змістом, який неминуче призводив до наукового сприйняття цієї дефініції. І просто викликає здивування чому Гегель не звернув своєю увагу на цей факт, залишивши це поняття без визначення.

Метод дослідження систем, формулювання загальних законів розвитку, визначення основних категорій пізнання – саме ці цінності, наукові надбання були взяті у Гегеля і глибоко розвинуті з матеріалістичних позицій К. Марксом і Ф. Енгельсом. І хоча вони не залишили у своїй науковій спадщині визначення системи як наукової категорії, проте в їх фундаментальних працях, присвячених системному аналізу як явищ природи, так і суспільства поняття «система» використовується у повному обсязі. Зокрема, К. Маркс був першим, хто дав найбільш повне діалектико-матеріалістичне розуміння системи, законів її розвитку і принципів системного дослідження.

Ідея розвитку системи отримала фундаментальне обґрунтування в працях Ф. Енгельса. У своїх творах «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельс поряд із діалектико-матеріалістичним розумінням природи, розглядає та аналізує і самі системи як взаємозв'язок тіл. Зокрема, у «Діалектиці природи» Ф. Енгельс зазначає, що «вся доступна нам природа утворює деякий скупний зв'язок тіл, причому ми розуміємо тут під словом тіло усі матеріальні реальності, починаючи від зірок і закінчуючи атомом, і навіть частиною ефіру, оскільки визнається реальність останнього⁸. Система, у баченні Ф. Енгельса, це передусім взаємозв'язок тіл і це визначення він відносить до усього Всесвіту. Досліджуючи проблеми, пов'язані з самим визначенням поняття «системи» Ф. Енгельс виділяє дві

найбільш характерні та найважливіші ознаки, що притаманні всім системам: а) взаємний зв'язок тіл; та б) відокремленість взаємопов'язаних тіл.

Таким чином, наповнена новим змістом, відображаючи дійсні матеріальні утворення, властивості, закони, процеси, поняття «система» остаточно закріплює свої позиції серед провідних узагальнень людського розуму. Більше того, саме завдяки цим напрацюванням людство отримало найбільш повне діалектико-матеріалістичне розуміння системи, законів її розвитку та принципів системного дослідження.

У практиці сьогодення вже не тільки окремі дослідники і суспільствознавці, але і весь світ в цілому розглядає свою галузь діяльності як систему і аналізує її за допомогою системних методів. І як свідчать сучасні дослідження, починаючи з другої половини ХХ ст. вже можна вести мову про виникнення системного стилю мислення⁹. Проте не дивлячись на це, а може і завдяки цьому залишається спірним загальне визначення поняття «система». Труднощі, що пов'язані з визначенням поняття «система» обумовили вельми песимістичний висновок, зроблений В.Н. Садовським і Е.Г. Юдіним проте, що світ систем настільки різноманітний і різнорідний, що будь-яка спроба його однакового тлумачення мабуть навряд чи зможе привести до науково значущих результатів¹⁰. І дійсно, на перший погляд усі системи поділяються на цілісні, у яких зв'язки між складовими елементами більш стійкі, чим зв'язки цих елементів із середовищем, та сумативні у котрих зв'язки між елементами одного і того ж порядку, що і зв'язки елементів із середовищем; органічні і механічні; динамічні і статистичні; відкриті, тобто такі, що обмінюються з оточуючим середовищем речовинами, інформацією і енергією, і закриті; «самоорганізовані», якщо їх зміни відбуваються автоматично, і «неорганізовані»; керовані і не керовані і т.д.

На підставі такої кількості систем створюється враження, що практично неможливо підвести під одне визначення таку різноманітність існуючих систем. Проте вже те, що ми визначаємо різні сукупності таким поняттям як «система» свідчить про наявність у цих сукупностях загальних рис.

Матерія як об'єктивна реальність не має кінцевого числа, форм і способів існування. І по мірі пізнання матерії, перед людським розумом відкривається невичерпне багатство її змісту, котре проявляється у тій чи іншій формі. Система являючись конкретним видом реальності, знаходиться у постійному русі. Більше того, кожна система характеризується не лише наявністю відповідних зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють, але і нерозривною єдністю з середовищем, що її оточує, взаємодіючи з яким система проявляє свою цілісність.

У кожній системі відбуваються різноманітні зміни, проте завжди є такі зміни, які характерні для всіх систем – це наявність відокремлених одне від одного об'єктів, явищ та процесів, що знаходяться між собою у певних відносинах.

В залежності від того, у якій формі руху знаходяться елементи системи залежить і її місце в ієрархії систем. За формами руху елементів системи поділяються на механічні, фізичні, хімічні, біологічні, соціальні, ідеальні. Аналізуючи форми руху тіл, Ф. Енгельс зазначав, що природа тіл, які рухаються впливає із форм руху¹¹. А оскільки вища форма руху включає в себе низчі, то усі системи, крім особливих властивостей, мають ще і загальні властивості, що не залежать від їх природи. Цю спільність властивостей і дозволяє відобразити поняття «система», аж надто різнорідні сукупності.

Багато хто з авторів, визначаючи систему, підкреслюють і наявність цілісності як її невід'ємної властивості. Так, зокрема, В.Н. Садовський визначає систему як

«упорядковану певним чином безліч елементів взаємопов'язаних між собою і які утворюють деяку цілісну єдність».

Таким чином, виходячи із вище наведеного, система – це складена із окремих відносно самостійних і необхідним чином взаємопов'язаних елементів, матеріальне утворення, що має певну цілісність. Із цього випливає, що будь-яка система характеризується не тільки наявністю зв'язків та відносин між елементами, що її утворюють, але й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем, у взаємодії з яким система проявляє свою цілісність.

Суспільство, як досить складний соціальний організм має відповідну структуру, елементи якого складають систему, що характеризується нескінченною кількістю зв'язків, закономірностями розвитку та цілісністю, де постійне відтворення суттєвих для соціальної системи зв'язків, рис і особливостей виступає найважливішою умовою її існування. Саме тому головним завданням безпеки як соціального явища виступає процес збереження найбільше важливих для конкретної соціальної системи як природних, так і соціальних зв'язків.

Національна безпека, як соціальне явища має також досить складну структуру, елементи і зв'язки якої за своєю суттю є складними за своєю структурою, об'ємом, зв'язками так і закономірностями розвитку.

Розглядаючи національну безпеку у якості системи на теоретичному рівні її сприйняття, слід відзначити, що основною проблемою тут постає саме визначення поняття «система національної безпеки». Аналізуючи цей аспект, необхідно звернути увагу на те, що в існуючих дослідженнях та публікаціях більшість як російських, так і українських вчених, фахівців цієї вельми актуальної і важливої проблематики не має єдності поглядів та взаєморозуміння при визначенні такої дефініції, якою є «система національної безпеки». Виходячи із наукового аналізу щодо теоретичного визначення поняття «система національної безпеки» слід окреслити і певні підходи та бачення як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, що досліджують цю проблематику.

Представники російської школи загальної теорії національної безпеки, зокрема А.В. Возженіков, С.А. Проскурін, А.О. Прохожев, А.А. Проханов, С.В. Смульський та ін., розглядають систему національної безпеки крізь призму системно-функціонального аналізу, що відображає процеси взаємодії інтересів і загроз¹². Безперечно, що можна дискутувати з приводу такого бачення системи національної безпеки, однак такий підхід, на наш погляд, не відображає у повному обсязі сутності цього поняття. Більше того, при такому баченні визначення «система національної безпеки» цілком очевидним є те, що у якійсь мірі отожднюється зміст цього поняття із поняттям «система забезпечення національної безпеки». Серед українських вчених, які досліджують проблеми, що пов'язані із визначенням поняття «система національної безпеки» слід назвати О. Дзьобаня та О. Сосніна, які, спираючись на політологічний підхід, розглядають цю категорію як певну сукупність суспільних та державних структур та недержавних організацій, які функціонують у сфері захисту прав та свобод громадян, базових цінностей суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також підсистема державних законодавчих актів та нормативних документів недержавних (суспільних) організацій¹³.

Інший відомий український вчений В.А. Ліпкан вважає, що внаслідок нерозробленості методологічних підходів до аналізу національної безпеки і, зокрема, її базових категорій виникли прогалини і щодо визначення системи національної

безпеки¹⁴. Згаданий автор виходячи із такого бачення у найзагальнішому аспекті дає визначення системі національної безпеки як множини потреб, інтересів і цінностей особи, суспільства і держави, загроз та небезпеки внутрішніх та зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних, природних, техногенних та антропогенних чинників, що впливають на стан національної безпеки¹⁵.

На наш погляд, такий підхід до визначення базової категорії національної безпеки, якою постає «система національної безпеки» свідчить про те, що автор залишає поза своєю увагою найбільш характерні ознаки, які притаманні будь-якій системі. Зокрема, мова йде не лише про наявність зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють, проте і нерозривною єдністю з оточуючим середовищем, у взаємодії з яким система проявляє свою цілісність. Нехтуючи цим аспектом, ми по суті знецінюємо базові методологічні засади однієї з центральних категорій теорії національної безпеки – «система національної безпеки».

В монографічному дослідженні Г.П. Ситника, В.М. Олуйка, М.П. Вавринчука «Національна безпека України: теорія і практика» (2007 р.) пропонується визначення системи національної безпеки на суто політологічному рівні сприйняття цієї дефініції. Де, зокрема, автори цієї праці розглядають систему національної безпеки як складну багаторівневу, соціальну, відкриту систему, що формується в руслі об'єктивних та суб'єктивних процесів під впливом багатьох факторів внутрішнього та зовнішнього надходження¹⁶.

Аналізуючи підхід зазначених нами авторів стосовно визначення системи національної безпеки, слід підкреслити, що їх бачення основним чином мотивується ієрархічністю побудови та функціонуванням соціальних систем. Де діалектична єдність усіх складових системи національної безпеки обумовлена нерозривністю процесу розвитку людини, суспільства, держави у просторі й часу. І хоча в умовах соціокультурної трансформації, коли основні компоненти суттєво «розмиті», нестійкі, відносні, визначення системи національної безпеки через багаторівневу систему елементів є найбільш продуктивним у розумінні цієї дефініції, проте вона не відображає, на наш погляд, ті суттєві для даної системи зв'язки, риси та особливості, що їй притаманні. І тому постійне відтворення суттєвих зв'язків, рис та особливостей є найважливішою умовою існування системи національної безпеки.

Таким чином, на підставі проведеного нами аналізу підходів та бачень вчених щодо визначення поняття системи національної безпеки, а також виходячи із методологічних засад системного аналізу, під системою національної безпеки слід розуміти сукупність окремих відносно самостійних і необхідним чином взаємопов'язаних та відокремлених елементів, що утворюють певну цілісність, яка забезпечує розвиток та захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, від внутрішніх і зовнішніх загроз. І найбільш позитивним, на наш погляд, що дає можливість досліджувати систему національної безпеки як складну систему взаємопов'язаних складових елементів, об'єктів, явищ та процесів, що знаходяться між собою у певних відносинах та протиріччях, що розгортаються у просторі та часі.

Знаходження системи національної безпеки у просторі та часі вимагає її дослідження та сприйняття у процесі її розвитку та становлення. Існування системи національної безпеки вимагає від нас і наукового аналізу внутрішніх, такі зовнішніх чинників (загроз), що впливають на стан стабільності системи національної безпеки. Де відносний стан спокою дає можливість системі

національної безпеки внутрішньо структуруватися, а отже і зберегти найбільш важливі для неї системи зв'язків.

Система національної безпеки, як і будь-яка система постає не як аморфна єдність, а має внутрішню структуру, складається з певної кількості елементів, які знаходяться в ієрархії певним чином організованих систем. Так, система національної безпеки являючись досить складним соціальним явищем у просторовому вимірі з одного боку у менш об'ємному вимірі являється складовою соціальної системи, а з іншого боку у більш відносному об'ємному вимірі постає як система, до якої входять менш об'ємні системи субрегіональної, регіональної та глобальної безпеки.

Національна безпека, як і будь-яка її складова, є складною системою, що характеризується нескінченною кількістю зв'язків, які відтворюють особливості людського роду як біологічного виду, діалектичний характер взаємодії суспільства та природи, специфіку внутрішніх соціальних зв'язків. Система національної безпеки має досить складну структуру, елементи якої, по суті, самі являються складними системами зі своєю структурою, зв'язками та закономірностями свого розвитку.

Системі національної безпеки як і будь-якій системі притаманні певні риси до яких, на нашу думку, слід віднести:

- органічну взаємодію природних і соціальних зв'язків, вплив яких на розвиток та забезпечення безпеки людини, суспільства та держави у різні періоди людської історії був неоднаковий;

- наявність матеріальних та духовних начал, поєднаних діяльністю зі створення необхідних умов забезпечення безпеки для розвитку людини, суспільства і держави;

- елементи структури системи безпеки у свою чергу є складаними підсистемами, що взаємодіють між собою окремими аспектами;

- на певному етапі до безпеки розвитку людини, суспільства та держави до складу елементів системи національної безпеки необхідно віднести: окрему особистість у складі суспільних відносин; групу людей, які досить тривалий час перебувають у безпосередньому контексті (професійні, службові, територіальні та ін.); соціально-етнічні утворення (на рівні етнічної групи, народності, нації); прошарки, класи; релігійні об'єднання; державу чи угруповання держав; організації з чіткою структурою (політичні партії, рухи, союзи).

Для системи національної безпеки суперечлива взаємодія елементів, підсистем, рис та функцій є важливою умовою її існування.

Розглядаючи поняття «система національної безпеки», варто зазначити, що поняття «система національної безпеки» є досить складним у своєму визначенні і тому ряд дослідників цієї проблематики ототожнюють його з «системою забезпечення національної безпеки». На наше глибоке переконання, та відповідно до нашого бачення, «система національної безпеки» виступає у якості системоутворюючої категорії, коли у той же час «система забезпечення національної безпеки» не є ідентичною і їй відводиться роль забезпечуючого елементу.

Враховуючи те, що поняття «система національної безпеки» входить до базових категорій теорії національної безпеки, то постає питання не тільки про його теоретичне визначення, але і про практичне спрямування. Зокрема, мова йде про розроблення нормативно-правових актів, які регулюватимуть компетенцією суб'єктів системи національної безпеки України. Розглядаючи цей аспект, слід за-

значити, що невизначеність серед вчених стосовно визначення системи національної безпеки призвела на практиці до того, що у Концепції (Основи державної політики) національної безпеки України, а також у базовому Законі України «Про основи національної безпеки України», що був прийнятий 19 червня 2003 р. дане поняття не отримало свого визначення¹⁷.

Таким чином, визначення однієї з центральних категорій у теорії національної безпеки має не лише суто теоретичний, а й практичний інтерес, оскільки це безпосередньо пов'язано з необхідністю формування системи національної безпеки України.

1. Системные исследования. Ежегодник. – М., 1974. – С. 155. **2.** Там же. – С. 156. **3.** *Философская энциклопедия*. Т. 1–5. – М., 1960–1970. – С. 5,18. **4.** *Материалисты Древней Греции*. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – М., 1955. – С. 180. **5.** *Кондильяк Э.Б.* Трактат о системах, в которых вскрываются их недостатки и достоинства. – М., 1938. – С. 3. **6.** *Кант И.* Сочинения Т. 3–5. – М., 1964–1966. – С. 3, 86, 680. **7.** *Гегель*. Энциклопедия философских наук. Т. 2. Философия природы / Отв. ред. Е.П. Ситковский. Ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М., Мысль, 1975. – С. 33. **8.** Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 20. – К., 1965. Политиздат Украины (на украинском языке). 1965. – С. 367. **9.** *Марксистско-ленинская диалектика* в восьми книгах. Книга 1. Материалистическая диалектика как научная система / Под ред. проф. А.П. Шептулина. – Изд-во Московского университета, 1983. – С. 213. **10.** *Исследования по общей теории систем*. – М., 1969. – С. 16. **11.** *Социология* в СССР. – Т. 1. – М., 1965. – Изд-во социально-экономической литературы «Мысль». – С. 178. **12.** *Общая теория национальной безопасности: Учебник* / Под общ. ред. А.А. Прохоревича. – Изд. 2-е, доп. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – С. 31. **13.** *Дзьобань О., Соснін О.* Теоретичні основи національної безпеки України. Навчальний посібник. – К.: Освіта України. – 2009. – С. 91. **14.** *Ліпкан В.А.* Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : Монографія. – К.: Текст, 2003. – С. 261. **15.** Там само. **16.** *Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П.* Національна безпека України: теорія і практика: Навч. посіб. / За заг. ред. Г.П. Ситника. – Хмельницький, Київ: Вид-во «Кондор», 2007. – С. 197. **17.** *Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин* : Зб. законодавчих актів з питань оборони, національної безпеки і оборони / Ред. рада : Г.К. Крючков (голова), В.П. Андрусюк, В.П. Горбулін та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – С. 67.